

Деепричастие. Піркітіріс, пірге паза итірбінчеткен деепричастиелер

Деепричастие – идлістің сырайча хубулбинчатхан формаларының пірсі полча. Ол литература тілінде, прай диалекттерде аллығ киректелче.

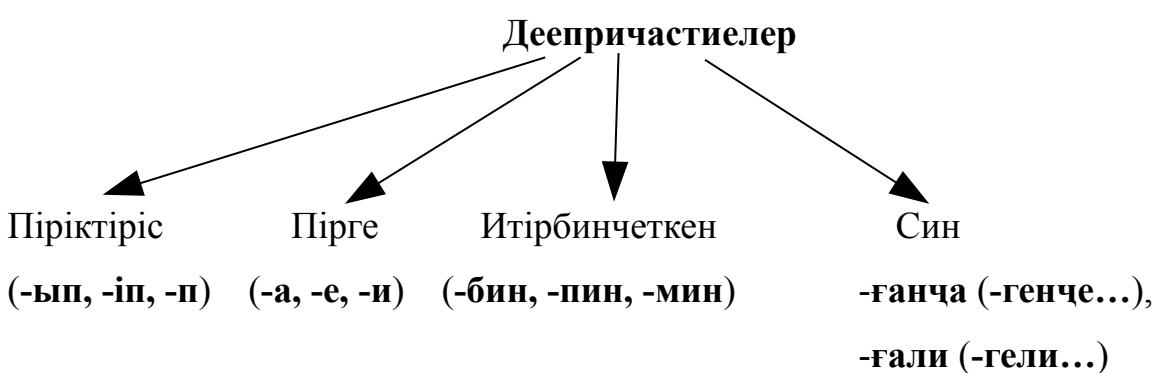
Деепричастиелер өён действиес өң-пасха хоза действиелерні таныхтапчалар: өён действиенің алнында алай ба аннаң тиңе (пір туста) иртчеткен действиелерні, өён действиенің **сылтаа, ондайы, пәгіні, сині** полчатхан действиелерні таныхтапчалар.

Синтаксис саринаң деепричастиелер чоохтағда, ин удаа обстоятельство полчалар: действие ондайынаң, тус, сылтағ, пәгін, син. Теести палғалыстығ хадыл чоохтағларда деепричастие формалары сказуемай даа полчалар.

Палғалысчатхан сөстерінең хада деепричастие формалары деепричастиеліг чоох кизегі (оборот) пүдірчелер.

Тузазы хоостыра деепричастиелер мындағ пәліктеге чарылчалар:

- а) піркітіріс деепричастиезі (-ып, -іп, -п);
- б) пірге деепричастие (-а, -е, -и);
- в) итірбінчеткен деепричастие (-бин, -пин, -мин);
- г) син деепричастиезі **-ғанча** (-генче...) аффикстіг;
-ғали (-гели...) аффикстіг.

Піркітіріс деепричастие (-ып/-іп/-п)

Піркітіріс деепричастие, идлістің өёніне (төстігіне) **-ып/-іп** (согласнайға тоозылчатса), **-п** (гласнайға тоозылчатса) аффикстер хоздылып, пүтчелер:

паз-ып (*пас-ып* - *паз-ып*)

киз-ип (*кис-ип* — *киз-ип*)

киз-ип (*кис-ип* — *киз-ип*)

чар-ып, көр-ип, сана-п, көсте-п.

F, g, n, p согласнайларға тоозылчатхан иділістерден піріктіріс деепричастие формазын пүдірзе, төстіктің соондағы согласнайлары түс халчалар, орнында узун гласнайлар пүт парчалар: *чыып* (<чыг-ып), *саап* (<сағ+ып), *ўён* (<ўг+ип), *моон* (<тоң+ып), *таап* (<тап+ып), *тееен* (<теп+ип).

Піріктіріс деепричастиенің тузалары:

1. öön действиенің алнында иртчеткен (ирткен, иртер) действиелерні таныхтапча: *Ипчі, кёйлче турып*, улуг тыныбысхан, анаң, сөбде *изебізіп*, ибзер *кір парыбысхан* (Н.Д.). Адының сугулугын *суурыбызып*, *Атик апсаҳ* аны аңмар столбазына палғабысхан (И.К.). Нaa килген кізі, чүк хабын чар ўстүне ипти турғызып, хыриндағы көк от аразын *көрглең*, сыйби *тартып*, ағырин харчынахти одырыбысхан (М.Т.).

2. Öön действиенең пір туста, аннаң тиңе иртчеткен хоза действиені: Күрген кистінең чоон чохыр адай, *хаңылап, хыңзып, ўріп, ойлан* килген, соонда чурух-чарыхха тёйй хара ниме *сёртеліп* одырган (Н.Д.).

Чол хазындағы нымырттар кистінең хайдаг-да хызыцах, *туңмаңаан, чидектеп*, холларындағы нымырт салааларының чистектерін *теееріп*, чіп ала, көрін килгеннер (К.Н.).

Хоза действие öön действиенең пір туста иртірілчеткенін уламох іле идер ўчүн, деепричастиенің соонда удаа **АЛА** кизегес хозяилча: *Ниме-де сағынып ала, хыл пәгны урухтир иде тоңнабысхан* (М.Т.).

Ограда ізігінең сығара ойлан, аал аразынча ылғап ала чүгүр сыйхан (А.Х.).

3. Піріктіріс деепричастие ідөк öön действиенің пілдірии полчатхан действиені таныхтапча: Землянканың ізігін *чаабызып, свечі тамызыбысханнар, тимір неес күүлеп* койче (М.К.). ...аңдарыл парған кізіні, öл халды *тіп, мастан* чөрібістірлер (К.Н.). Кізілер амыр одырғелапчатхан. Хайзылары одырганнар, *сабыхсып* (В.М.). Чулғыс-Торчых ла, ахсын *ас салып*, пичел чох харахтарын

аар-пееर чүгүртө айландыр турган (К.Н.).

Мындағ тузалығ піріктіріс деепричастиелер амғы тілде удаа, действие тузазын чідір салып, наречие пол парчалар: *хатап*, *чадап*, *сынап*, *орыстап*, аннаң даа пасхалары.

4. Ён действиенің сылтаан таныхтапчалар: *Андағ хабарны истіп*, *мин ёрін парғам...*(И.К.). *Оң сариндағы тууп харланғыхты сыйбап салған Сакис, Олакайның сырайы хуурта тарт парғанын сизініп* (К.Н.). Сағдай сарығ тайны көрбеең, *Сабис, ағырып*, *ибге наұбысқан тіп*, *сағынған* (Н.Д.). *Оолах, палғастығ чолда тайлых парып*, *аңдарыл парған*.

5. Ён действиенің пёгінін таныхтапчалар: *Че хараа сай, ниме-де кілеп*, *деревняны ўтестірген...* (Н.Д.). *Прайзы, мині ўdezіп*, *тасхар сыхханнар* (И.К.). *Сабис пазох хараан нуұбысқан*, *Мариқті пазох көрерге ізеніп* (Н.Д.).

Пірееде піріктіріс деепричастие формазы хаталча, андада ол хати-хати иртірілген действиені таныхтапча: *Хойларын санап-санап*, *тооспады*. *Хынығ книгины хығырып-хығырып*, күннің ирткенін дее пілбин халғаннар.

Пірге деепричастие (-а, -е)

Пірге деепричастие, согласнайға тоозылчатхан иділістің төстігіне (ёёніне) **-а(-е)** аффикс хоздылып, пүтче: *пар+a, чёр+e, тогын+a, хаб+a, сағ+a, пёг+e*.

Гласнайға тоозылчатхан төстіктерде төстіктің соондағы гласнай паза аффикстің гласнайы, хоздылып, пір **И** гласнайға айлан парчалар: *оини* (<оина+a), *сини* (<сине+e). Андағ **И** пір букванаң пазылча.

Ғ, Г согласнайларға тоозылчатхан иділістерден пірге деепричастие формазын пүдірзе, согласнайлар, ікі гласнайларның аразында пол парып, түс халчалар, орныларында узун гласнай пүт парча: *чыы* (<чығ+a), *յү* (<үғ+e), *сии* (<сиғ+e), *ноо* (<поғ+a).

Пірге деепричастие ёён действиенең пір туста, тың палғалыстығ тиңе иртчекен действиені таныхтапча: *Анзы, тур киліп, көзенек чаринда көріндеске көріне*, *сазын таран турған* (И.К.). *Ізік наағында, арғазынаң иркінге чөлөне*, *аалның паза пір пайы одырған – Күрдей* (К.Н.).

Пірге деепричастие, піркітіріс деепричастиею чіли, удаа **ла** (ле) кизегестернең хада киректелче.

Андада ол деепричастиең пілдіріл парған действие тоозыл парзох, саҳандох ёён действие пасталчатханын таныхтыпча: *Öрінгеніме уйғум даа чіт парды, че чылығ ибге кіріп, чада ла узубысхам* (Г. Т.). *Аны исте ле.* Торканың харахтары улуг азылыбысханнар (В.К.). “*Мин синің Чохырааңны көре ле танып салғам*”, – тапсабысхан Чабус... (В.К.).

Итірбинчеткен деепричастие (-бин/-пин/-мин)

Итірбинчеткен деепричастие формазы иділістің төстігіне алай ёёніне **-мин** (м, н, ң согласнайларға тоозылчатса), **-бин** (гласнайларға паза, м, н, ң согласнайлардан пасха, ўннің согласнайларға тоозылчатса), **-пин** (туных согласнайларға тоозылчатса) аффикс хозылып, пүтче.

Итірбинчеткен деепричастие тузазы хоостыра піркітіріс паза пірге деепричастиелернің тузаларына төйі. Че ол ёён действие ёң-пасха хоза действиelerнің иртірілбинчеткенін таныхтапча:

а) ёён действиенің алнында ирткен действиенің иртірілбеенін: *Карим, оларны сағыбин, ялах хазарға пастабысхан*. “*Анымчох*”, - тооза чоогын испин, Элиза агас аралы пастыра халған (Г.Т.);

б) ёён действиенің ондайын, хайди иртчеткенін таныхтапча: *Күннер пілдіртпин иртіп одырған* (Н.Тюкп.). *Олар, мині нимеे салбин, көнізінен қоох апарчалар* (Г.К.);

в) ёён действиенің сылтаан, ноға иртчеткенін алай иртпинчеткенін: *Кічігде аны пу улуг аалда іче-пабазы, олған хазых азырап полбин, орысты күм идіп, кірёске тұзіртірлер* (Н.Тюкп.). *Ол аны, Афанасха парып, анда چұртабин, нан килібіскеніне хынмин, соххан* (А.А.);

г) пірееде итірбинчеткен деепричастие ёён действиесе тоғыр турғызылчатхан действиені таныхтапча: *Син, тоғысха парбин, нога мында одырчазың?* (Одырарға чарабас – тоғысха парага кирек). *Автобус, чолча ойлабин, сарынның сіліг көёнде агастар аразынча учухчатхан осхас*

(Н.Тюкп.) (Чолча парарға кирек полған, ол, тізен, ағас аразынча (чол чох чирче) парча) ;

д) итірбінчеткен деепричастиее пірееде сығынғы падектің хозымы хозылча (пасха падежтернің хозымнары хозылбинчалар). Андада ол, аннаң таныхтал парған действие тоозыл парзох, ёён действие пасталчатханын көзітче: *Хайзы, столдан турбинаң, айран чохтаңар,abyртхы тартыбыс турған* (М.Т.). *Хайнапча чүреем минің, халбастанған харлар көрбінен* (Н.Д.).

Идер тоғыстар

1. Иділістерге хозымнар хозып, хығырыңар. Согласнай паза гласнай тапсағларға тоозылчатхан иділістерге хайдағ хозымнар хозылчатханын чоохтаңар.

I. -ып, -іп, -п:

хал —	паста —
пас (3) —	узу —
кил —	кіле —

II. -а, -е, -и:

пар —	сёле —
кис(3) —	узу —
пас(3) —	сағы —
ин —	ойна —

2. Иділістерден піріктіріс деепричастиелері пүдіріңер. Олар хайдағ хозым полызиинанаң пүткенін чоохтаңар. Деепричастиееліг 2–3 чоохтағ пүдіріңер.

Чурта, сарна, чахы, ойна, сілігле, арығла, чары, чылтыра, чысхла, поғдарха, ут, ас, юрен, пар, чүгүр, сат, кис, тонан, ёкерсін, ёңнен,

3. Иділістерден пірге деепричастиелер пүдіріңер. Оларны көзідім хоостыра итірбінчткен формада турғызынар, орта пазарын чарыдынар.

Көзідім: *пар — пары — парбин*.

Пар, пёк, кил, чап, чыс, кис, чоохта, сёле, одыр, тур, хос, ал, көдіріл, ур, пир, учух, аахта, мүүре, хаахта, ойла, паарса, ёрін.

4. Итірбінчткен деепричастиелер пүдіріңер. Согласнай паза гласнай тапсағларға тоозылчатхан иділістерге хайдағ хозымнар хозылчатханын чоохтаңар.

пар —	сом —
ал —	ис —
ойна —	хап —
сах —	сох —
кёр —	сёк —
сап —	тёк —

5. Пирілген иділістерден иділбеен паза иділ парған көрімде турчатхан піріктіріс деепричастиелерін пүдіріңер. Оларнаң чоохтағлар пүдіріп, пазыңар.

Көзідім: *Үгренерге — ўгреніп — ўгреніп алып. Школада ўгреніп алып, Аймир университетке кірген.*

Үгренерге, аларға, тоғынарға, имненерге, аралазарға, марығлазарға.

6. Чоохтағларны хығырыңар. Итірбінчткен деепричастиелерні таап, оларның хозымнарын таныхтаңар.

Минің порчочаам, ёс син салымның, күнге салықпин, салғахха саптырбин.

(В. Шул.). Пір чирде ыырчы, улуғ чолны піске пирерге хынмин, ёнетін пиктеглер иттір. (И. Кост.) Іче-пабазы, олған хазых азырап полбин, орысты кум идіп, кірәске түзіртірлер. (Н. Тюкп.).

Тузаланчаң литература

1. Бабушкин, Г.Ф. Значение и функции хакасских деепричастий [Текст] / Г.Ф. Бабушкин // Ученые записки ХакНИИЯЛИ. Вып. X. – Абакан, 1964. – С. 14-25.
2. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975. – С. 237-243.
3. Дыренкова, Н.П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология [Текст] / Н.П. Дыренкова. – Абакан: Хакоблнациздат, 1948. – 81 с.
4. Карпов, В.Г. Хакасский язык. Глагол (Неспрягаемые формы. Категории вида и залога). Учебное пособие (на хакасском языке) [Текст] / В.Г. Карпов. – Абакан: Издательство ХГУ им. Н.Ф. Катанова, 2002. – С. 39-51.
5. Карпов, В.Г. Хакасский язык: проблемы и перспективы развития: монографический сборник научных статей [Текст] / В.Г. Карпов. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова, 2007. – С. 132-138.
6. Карпов, В.Г. Система глагола в современном хакасском языке. (Научный доклад, представленный к защите на соискание ученой степени доктора филологических наук) статей [Текст] / В.Г. Карпов. – М.: Институт языкоznания РАН, 1995.
7. Патачакова, Д.Ф. Деепричастные формы в хакасском языке [Текст] / Д.Ф. Патачакова // Вопросы хакасского литературного языка. – Абакан, 1984. – С. 90-113.
8. Хакас тілі. Морфология 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча ўгренчеткен студенттерге ўгредіг пособие [Текст] / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университедінің издательствозы, 2004. – С. 93-105.